Konarska-Pabiniak, Barbara

Nowe źródła do dziejów księgarstwa i czytelnictwa płockiego w drugiej połowie XIX wieku

Notatki Płockie 30/2-123, 28-32

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Nowe źródła do dziejów księgarstwa i czytelnictwa płockiego w drugiej połowie XIX wieku

Druga połowa XIX wieku przyniosła dość istotne przeobrażenia w społecznym funkcjonowaniu książki. Zmiany te dotyczyły głównie obiegu książek i sposobu ich udostępniania oraz struktury publiczności. Czytelnictwo nabierało charakteru powszechnego. W procesie tym ważną rolę odegrały wypożyczalnie prywatne.

Sytuacja polityczna w Królestwie Polskim nie sprzyjała w organizowaniu bezpłatnych wypożyczalni. Władze carskie strzegły, aby takie placówki nie powstawały. Jedynie w Warszawie istniały bezpłatne czytelnie Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Na prowincji więc główną instytucją udostępniającą książkę była wypożyczalnia prywatna.

W latach 1864—1892 spośród 86 placówek istniejących w Królestwie Polskim poza Warszawą, większość, bo aż 68 to wypożyczalnie usytuowane przy księgarniach [1]. Podobna sytuacja miała miejsce w Płocku. Każda z istniejących tam księgarni prowadziła również wypożyczalnię. O księgarstwie płockim w drugiej połowie XIX wieku autorka pisała już w szkicu *Księgarstwo płockie w latach 1863—1890* [2]. Przypomnijmy tylko, że w tym okresie istniało w mieście sześć księgarń. Jeszcze w roku 1863 Bolesław Stablewski założył księgarnię na Starym Rynku. Po powstaniu styczniowym nie potrafił utrzymać dłużej handlu książkami i zbankrutował. Ze Stablewskim współzawodniczył od roku 1857 Chaim Rafał Kempner. Księgarnię tę przejął w r. 1871 jego syn Ludwik i po dwunastu latach przeniósł do nowo wybudowanego domu przy ulicy Grodzkiej, gdzie istniała do roku 1914. W roku 1872 założył księgarnię Izydor Wasserman. Prowadził ją do roku 1887. Natomiast w roku 1885 księgarnię otworzył na Starym Rynku Mejer L. Buki. Krótko istniała założona w r. 1886 księgarnia Adolfa Motyla, który wcześniej zarządzał księgarnią Wassermana. W latach 1874 do 1887 prowadził sklep księgarski przy ulicy Tumskiej Michał Szwarc. Po nim przejął tę księgarnię na własność Wacław Bajer. Była to pierwsza od czasów Stablewskiego polska księgarnia w Płocku w drugiej połowie XIX wieku. W handlu księgarskim największą orientację wykazywali Żydzi. W r. 1896 otworzył księgarnię Mieczysław Gutkowski.

Wszystkie wyżej wymienione księgarnie utrzymywały także wypożyczalnie zwane często czytelniami.

Wypożyczanie książek, obok ich sprzedaży, zapoczątkowane już zostało w dobie Oświecenia. Księgarze ogłaszali drukiem katalogi swych wypożyczalni, które sporządzane były w języku francuskim *Cabinet de lecture* lub niemieckim *Leihbiblothek*. W dobie popytu na książkę polską księgarnie wprowadziły katalogi polskie, na których termin francuski „cabinet de lecture" przetłumaczono na czytelnię [3]. Wobec tego często spotykamy wymieniane obie nazwy, chociaż należało stosować termin „wypożyczalnia", gdyż o nią właśnie chodziło.

Jednym z pierwszych, którzy starali się rozwinąć czytelnictwo i szerzyć kult książki na prowincji przez organizowanie czytelni był w Płocku Bolesław Stablewski. Chaim Rafał Kempner otrzymał pozwolenie na prowadzenie wypożyczalni w roku 1858. Jego syn w roku 1878 założył „wypożyczalnię niemiecką", w której, jak podaje «Korespondent Płocki» znajdowało się 2800 tomów „dzieł wyborowych" [4]. Czytelnię polską i francuską prowadził także Izydor Wasserman. Dużym powodzeniem, zwłaszcza wśród młodzieży płockiej, cieszyła się wypożyczalnia Bukiego założona w lutym 1885 roku. Buki dbał, aby jego wypożyczalnia zaopatrzona była w wybór arcydzieł literatury „treści poważnej i beletrystycznej oraz wydania najnowsze", które, jak zapewniał w ogłoszeniu, miały być uzupełniane wszelkimi nowościami. W roku 1888 założona została piąta czytelnia przy księgarni Bajera, a w r. 1896 otworzył księgarnię Mieczysław Gutkowski.

Księgarnie i wypożyczalnie podlegały ciągłym rewizjom ze strony władz. We wrześniu 1888 roku przeprowadzona została wizytacja księgarń w mieście przez urzędnika „do spcjalnych poruczeń". Po kontroli księgarze zostali „doprowadzeni" do Sądu Pokoju I Instancji. Bukiego i Motyla skazano na karę 10 rubli za prowadzenie wypożyczalni bez aktualnego zezwolenia. Władze nie miały jedynie zastrzeżeń do Ludwika Kempnera, który miał właściwe dokumenty [5].

Wszystkie wypożyczalnie dysponowały katalogami zawierającymi spisy książek znajdujących się w księgarni. W zbiorach Biblioteki im. Zielińskich zachowały się dwa katalogi: czytelni polskiej Bukiego z roku 1893 [6] i spis nowości wypożyczanych w księgarni Mieczysława Gutkowskiego z roku 1897. Dzięki uprzejmości pracownika Biblioteki Narodowej dra Janusza Kosteckiego autorce udało się dotrzeć do siedmiu katalogów płockich wypożyczalni z lat 1864—1893 dotąd nie znanych i nie opracowanych. Są to dwa katalogi wypożyczalni Kempnera: *Katalog książek polskich w czytelni przy księgarni Ch. R. Kempnera w Płocku przy ulicy Grodzkiej* z roku 1864 (druk S. Lewentala w Warszawie) oraz *Katalog książek polskich*

w czytelni przy księgarni Ch. R. Kempnera w Płocku przy ulicy Grodzkiej z roku 1875 (druk J. Ungra w Warszawie); jeden katalog wypożyczalni Izydora Wassermana: *Katalog książek polskich w czytelni przy księgarni Izydora Wassermana w Płocku ul. Grodzka* z roku 1875 (druk J. Korzeniowski w Warszawie); trzy katalogi wypożyczalni Bukiego: *Katalog czytelni polskiej przy księgarni L. Bukiego w Płocku* z roku 1885 (druk: Drukarnia Rządu Gubernialnego w Płocku), *Katalog czytelni polskiej przy księgarni L. Bukiego w Płocku* z roku 1893 (druk A. Pajewski w Warszawie), *Cataloque de la bibliotheque française de la libraire d L.' Buki a Płock 1893* (druk A. Pajewski w Warszawie); jeden katalog wypożyczalni Wacława Bajera: *Katalog książek z czytelni przy księgarni Wacława Bajera w Płocku* z roku 1888 (druk: Drukarnia Ferdynanda Pauli w Płocku).

Katalogi te są niezwykle cennym znaleziskiem. Dzięki ich odkryciu wypełniona została duża luka w materiałach źródłowych dotyczących kultury czytelniczej Płocka. Warto więc dokonać ich szczegółowej analizy.

Wspólną cechą księgozbiorów wypożyczalni prywatnych była duża przewaga literatury pięknej. Przy tym większy odsetek beletrystyki występował w mniejszych księgozbiorach. Właściciel zakładający wypożyczalnię wyposażał ją głównie w książki, które cieszyły się największą popularnością, a więc w literaturę piękną. Podstawową grupę wśród całej literatury pięknej stanowiły książki autorów polskich. One to głównie zaspokajały potrzeby czytelnicze. W latach osiemdziesiątych tendencja ta maleje na korzyść literatury obcej. Wiąże się to ze stałym wzrostem tłumaczeń beletrystyki w ogólnej produkcji wydawniczej tego okresu. Ponadto w wypożyczalniach prywatnych daje się zaobserwować stałość struktury na korzyść beletrystyki, gdy tymczasem w wypożyczalniach warszawskich w latach osiemdziesiątych nastąpił wyraźny wzrost literatury naukowej i popularnonaukowej. Warszawa była ośrodkiem skupiającym większą ilość inteligencji i ludzi kształcących się. Znalazło to odzwierciedlenie w księgozbiorach. Nie znaczy to jednak, że tego typu literatura nie figurowała w ogóle w księgozbiorach płockich. Tendencja wielkomiejska miała oddźwięk w Płocku. Przyjrzyjmy się jednak bliżej prezentowanym katalogom.

Wypożyczalnia Kempnera liczyła w roku 1864 aż 2 056, a w roku 1875 nieco mniej, bo 1 871 tytułów. W zasadzie jest to ten sam księgozbiór, tylko że katalog z roku 1864 zawierał dodatek liczący 181 pozycji. Stąd różnica w ilości końcowej. Wszystkich autorów było 357, w tym polskich 143, a obcych 214. Podobne proporcje, jeśli chodzi o stosunek autorów obcych do polskich, jest w pozostałych katalogach. Autorzy polscy reprezentowani są jednak przez większą liczbę utworów. Powieści i romanse zajmują 80% księgozbioru, pozostałe pozycje to prace i szkice o tematyce historycznej. Księgozbiór Kempnera był największy do roku 1872.

W latach 1872—1882 na pierwszą pozycję wysunęła się wypożyczalnia Izydora Wassermana. Dostępny nam katalog z roku 1875 obejmuje 1 934 pozycje w tym 611 autorów. Nazwisk polskich jest 194. Główne miejsce zajmują powieści, w drugiej kolejności dramaty, a najmniej jest poezji. Nowością tego księgozbioru w porównaniu z księgozbiorem Kempnera są utwory Orzeszkowej i Bałuckiego. Odnajdujemy również kilka nowych nazwisk pisarzy obcych, których nie było u Kempnera.

Lata 1855 i 1893 reprezentują katalogi Bukiego i Bajera. Katalog Bukiego z roku 1893 jest co prawda dostępny w Płocku, ale dla pełniejszego obrazu warto go tutaj uwzględnić. W roku 1885 w wypożyczalni Bukiego znajdowało się 1 528 tytułów, a w 1893 już 2 201. Drugi katalog podaje 556 nazwisk, w tym 266 autorów polskich. Znacznie mniejsza była polska wypożyczalnia Wacława Bajera. Liczyła tylko 909 pozycji, 258 nazwisk, w tym 113 polskich.

Inny charakter ma *Spis nowości wypożyczanych w księgarni Mieczysława Gutkowskiego.* Spis zawiera 214 tytułów oraz miejsca numerowane do pozycji 394 przeznaczone do wpisywania nowych książek. W zachowanym katalogu zapisano książki do numeru 233. Ze względu na małą ilość podanych w nim pozycji trudno porównać go z poprzednimi katalogami. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że znaleźli się tam głównie autorzy należący do pokolenia pozytywistów i ci, którzy zasadniczy zrąb twórczości przypadł na okres Młodej Polski.

Wypożyczalnia Wassermana i Bukiego posiadała także księgozbiór francuski. Znajomość języka francuskiego było dość powszechna w kręgach ówczesnej inteligencji, stąd obecność książek w tym języku w wypożyczalniach polskich.

Poniższe tabele ukazują najpopularniejszych autorów polskich i obcych w poszczególnych katalogach[7]. Autorzy polscy przedstawieni zostali w trzech grupach w zależności od generacji, którą reprezentowali. Pierwsza grupa uwzględnia pisarzy tworzących jeszcze w epoce romantyzmu, druga pozytywizmu, trzecia z przełomu XIX i XX wieku. Autorzy obcy podzieleni zostali tylko na dwie grupy. W drugiej znaleźli się przedstawiciele naturalizmu.

Jak wynika z Tabeli 1 najbardziej poczytnym autorem polskim w drugiej połowie XIX wieku był Kraszewski. Popularność jego ciągle rosła nawet wraz z upływem lat. Księgarz Buki podwoił w roku 1893 ilość utworów Kraszewskiego w stosunku do roku 1864. Na drugiej pozycji uplasował się Korzeniowski i potem kolejno Orzeszkowa i Sienkiewicz. Prym wiodły więc powieści historyczne i obyczajowe o tematyce współczesnej. Spośród trzech wieszczy romantycznych największą popularnością cieszył się

Autor	1864 Kempner	1875 Kempner	1875 Wasserman	1885 Buki	1888 Bajer	1893 Buki	1897 Gutkowski
1	2	3	4	5	6	7	8
I							
Kraszewski Józef Ignacy	52	68	58	79	74	108	2
Korzeniowski Józef	30	29	25	17	3	9	—
Syrokomla Władysław	22	22	26	7	1	9	—
Tripplin Teodor Teutold	13	19	21	5	6	6	—
Kaczkowski Zygmunt	14	14	8	1	2	15	—
Dmochowski Franciszek Salezy	9	8	7	6	4	1	—
Zacharjasiewicz Jan	9	5	10	8	2	12	3
Pruszakowa Seweryna	7	6	1	1	—	2	—
Chodźko Ignacy	6	6	11	—	—		—
Dzierzkowski Józef	5	5	5	2	4	1	—
Pol Wincenty	4	4	6	10	—		—
Lenartowicz Teofil	4	4	4	—	—	—	—
Wilczyński Albert	4	3	2	6	9	1	—
Jeż Teodor Tomasz	3	1	8	12	7	19	3
Gawarecki Hipolit	2	2	5	1	—	1	—
Zieliński Gustaw	2	2	7	5	—	—	2
Krasicki Ignacy	1	1	8	1	1	1	—
Fredro Aleksander	1	1	—	5	1	1	—
Mickiewicz Adam	1	1	1	1	—	3	—
Krasiński Zygmunt	—	—	—	—	—	1	—
Słowacki Juliusz	—	—	—	2	—	2	—
II							
Sienkiewicz Henryk	—	—	—	6	8	12	9
Orzeszkowa Eliza	—	—	5	4	7	20	4
Bałucki Michał	—	—	4	2	5	15	2
Marrenè — Morzkowska Waleria	1	1	2	—	4	12	3
Prus Bolesław	—	—	—	2	2	10	4
Synoradzki Michał	—	—	—	3	—	7	—
Gawalewicz Marian	—	—	—	—	1	9	10
Dygasiński Adolf	—	—	—	—	3	6	3
Junosza-Szaniawski Klemens	—	—	—	—	—	6	11
Hajota-Rogozińska Helena	—	—	—	1	—	5	3
III							
Rodziewiczówna Maria	—	—	—	—	—	9	10
Sewer-Maciejowski Ignacy	—	—	—	4	1	3	8
Łoś Jan	—	—	—	—	—	—	12
Zapolska Gabriela	—	—	—	—	—	3	4
Sygietyński Antoni	—	—	—	—	—	1	4
Kosiakiewicz Wincenty	—	—	—	—	—	—	6
Berent Wacław	—	—	—	—	—	—	1
Żeromski Stefan	—	—	—	—	—	—	1
Exterus-Godlewska Ludwika	—	—	—	—	—	—	1

Najpopularniejsi autorzy — tłumaczenia

Autor	1864 Kempner	1875 Kempner	1875 Wasserman	1885 Buki	1888 Bajer	Buki	1897 Gutkowski
1	2	3	4	5	6	7	8
Dumas Alexandre o.	31	31	37	12	5	23	1
Kock Charles Paul de	16	16	28	3	5	4	—
Scott Walter	16	15	21	13	4	13	—
Sue Eugéne	14	13	19	5	—	6	—
„Chateaubriand Franęois Rene	6	6	5	1	1	1	—
Hugo Victor Marie	6	4	7	9	4	10	—
Bremer Frederika	5	5	4	1	1	2	—
Balzac Honoré de	4	4	4	4	—	9	1
Duconge Victor Brahain	4	4	6	1	1	1	—
Féval Paul Henri	4	4	4	2	1	2	—
Schiller Fryderyk	4	2	2	1	—	1	—
Zschokke Heinrich	4	4	4	—	—	—	—
Bernard Charles	3	3	5	4	3	4	—
Dickens Charles	3	3	4	2	1	4	—
Sand George	3	3	5	1	2	1	—
Byron George	2	2	2	1	1	—	—
Goethe Johann Wolfgang	2	2	1	3	—	—	—
Szekspir William	1	1	3	4	—	10	—
Born Georg F.	—	—	—	5	4	7	—
Daudet Alphonse	—	—	—	2	3	3	2
Gaboriau Emile	—	—	10	3	3	5	—
Jókai Mór	—	—	—	4	8	12	1
Moliere	—	—	6	—	—	—	—
Schwartz Marie Sofie	—	—	7	12	—	10	—
Verne Jules	—	—	3	9	2	13	—
II							
Zola Emile	—	—	—	—	2	9	—
Turgieniew Iwan	—	—	—	2	2	2	—
Maupassant Guy	—	—	—	—	—	4	1
Dostojewski Fiodor	—	—	—	—	—	1	—

Mickiewicz. Jedna pozycja w Tabeli 1 oznacza osiem tomów jego *Pism*. Słowacki pojawił się dopiero w okresie Młodej Polski. W katalogach księgarskich widoczne są również nazwiska „literatów" płockich. Należeli do nich: Hipolit Gawarecki, Gustaw Zieliński, Michał Synoradzki, Ludwika Godlewska (Exterus). Znamienne jest również to, że wypożyczalnia Gutkowskiego położyła główny nacisk na nowości literackie rezygnując z utworów renomowanych.

W roku 1864 najpopularniejszym autorem był Dumas (ojciec). Następne pozycje zajęli Kock Charles Paul, Scott Walter i Sue Eugene. Po roku 1885 pozycje te nieco zostały zachwiane. Dochodzą wtedy takie nazwiska jak, Hugo, Verne, Jókai. Spośród naturalistów najpopularniejszym był Zola. Po raz pierwszy pojawił się w katalogu wypożyczalni Bajera w roku 1888. Literatura obca dostępna była też w języku francuskim. W wypożyczalni Bukiego można było wypożyczyć m. in. następujących autorów francuskich: Bouvier A. — 46, Zola E. — 21, Dumas A. o. — 20, Belot A. — 19, Malot H. — 19, Ponson du Terrail — 15, Maupassant G. — 14, Balzac H. — 12, Daudet A. — 11, Moliere — 11, Ohnet — 11, Gaboriau — 11, Racine 5. Łącznie katalog francuski posiadał w spisie 608 pozycji.

Dokonajmy jeszcze jednego zestawienia pozwalającego odpowiedzieć na pytanie, który zarówno z polskich jak i obcych autorów był najpopularniejszy w Płocku. W latach 1864—1875 wyglądało to następująco: najpopularniejszy był Kraszewski Ignacy, potem kolejno Dumas Alexandre o., Korzeniowski Józef, Syrokomla Władysław, Kock Charles Paul, Scott Walter, Tripplin Teodore Teutold, Sue Eugéne, Kaczkowski Zygmunt i Zacharjasiewicz Jan. W latach 1885—1888 pozycje te ulegają zmianie. Nadal na pierwszym miejscu jest Kraszewski, ale w następnej kolejności znaleźli się: Korzeniowski, Scott, Jeż, Dumas, Zacharjasiewicz. Natomiast jeszcze inaczej kształtowało się to w latach 1893—1897. Kraszewski niepodzielnie bił rekord, jeśli chodzi o ilość pozycji. Potem kolejno są: Korzeniowski, Dumas, Orzeszkowa, Jeż, Rodziewiczówna, Kaczkowski, Bałucki, Scott, Verne.

Jak już wcześniej wspomniano o księgozbiorach znalazły się również utwory popularnonej. W wypożyczalni Kempnera widnieją takie naukowe o tematyce historycznej czy społeczutwory, jak: Czarnowskiego *Stanisław Leszczyński i Polska*, Dziekońskiego *Historia Hiszpanii, Historia Anglii, Historia Francji* czy Gołębiowskiego *Dzieje Polski za panowania Jagiellonów*. U Bukiego można było wypożyczyć dzieła Bartoszewicza, Świętochowskiego, Darwina *Homo versus czyli sprawa o pochodzeniu człowieka*, Ochorowicza *O twórczości poetyckiej ze stanowiska psychologa*, Spencera *Szkice filozoficzne*. Największą część literatura niebeletrystyczna zajmowała w katalogu wypożyczalni Bukiego z roku 1893. Są to głównie dzieła z zakresu historii i literatury. Spotykamy tam takie utwory, jak: Gumplowicza *Prace historyczne*, Jarochowskiego *Studia historyczne*, L. Rogalskiego *Historia literatury polskiej*, Brandesa *Główne prądy literatury XIX wieku, Szkoła romantyczna we Francji, O poezji polskiej XIX wieku*. Znajdujemy również dzieła filozoficzne: Spencera *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*, Ribota *Współczesna psychologia pozytywna*, Taine'a *Francja przed rewolucją, Filozofia sztuki*. Księgozbiór zawierał dużo opisów i wspomnień z podróży: Amicisa *Wspomnienia* z Londynu, Holandii, Konstantynopola, Marokka. Są również pozycje z literatury dziecięcej i młodzieżowej. W księgozbiorach na ogół nie spotykamy książek przeznaczonych dla odbiorcy ludowego. Wyjątek stanowią nieliczne pozycje J. K. Gregorowicza. Ogólnie można stwierdzić, że w wypożyczalniach znajdowały się utwory o bardzo różnej tematyce i randze artystycznej. W zasadzie przeważała literatura drugo i trzeciorzędna. Można zadać sobie pytanie — czy katalogi mówią o rzeczywistych wyborach. Księgozbiory kompletowane były głównie z myślą o zysku. Jednak wyraźne różnice w katalogach z poszczególnych okresów świadczą o pewnym określonym typie zapotrzebowań odbiorców.

Zasięg terytorialny oddziaływania wypożyczalni funkcjonujących przy księgarniach był stosunkowo duży. Niejednokrotnie przekraczał granice miejscowości, w której się znajdował. Z anonsów wynika, że właściciele oferowali się do wysyłania książek na prowincję na koszt czytelnika. Należy zaznaczyć, że korzystanie z wypożyczalni przy ówczesnych księgarniach nie było tanie. Księgarz wymagał zastawu, czytelnik musiał więc opłacać abonament miesięczny. Płatny był także katalog. Wysokość kaucji wynosiła najczęściej 3 ruble, rzadziej 2 ruble; abonament miesięczny wahał się od 30 do 80 kopiejek za 3—4 książki wypożyczone jednocześnie. Opłata za większą liczbę książek wynosiła np. u Bukiego za 6 tomów — 75 kopiejek, za 8 tomów — 90, za 10 tomów — 1 rubla.

Nie znamy strukury społecznej abonamentów wypożyczalni płockich. Przypuszczać należy, że była to w większości inteligencja urzędnicza, młodzież szkolna, warstwa kupiecka oraz okoliczna szlachta. Mniejszy procent stanowiło niewątpliwie niezamożne mieszczaństwo oraz rzemieślnicy. Świadczą o tym nawoływania «Korespondenta Płockiego» do otwarcia czytelni bezpłatnej. Wiadomo jednak, że nastąpiło to dopiero w roku 1908 [8].

Księgarze płoccy, jak widać, odegrali niemałą rolę w kształtowaniu kultury czytelniczej. Pomijając komercjalny charakter ich działalności trzeba podkreślić, że doskonale zdawali sobie sprawę z roli książki w walce z zaborcą, a przeciwko nim przecież „piętrzył się mur przeszkód analfabetyzmu, brak dostatecznej liczby szkół i bibliotek, trudności uzyskania kredytów na produkcję i cenzura, jako ramię caratu, rozumiejącego, że każda książka polska — naukowa, powieściowa czy ludowa to skuteczny oręż w walce o wolność" [9].

PRZYPISY

[1] J. Kostecki, *Literatura piękna w księgozbiorach wypożyczalni prywatnych w Królestwie Polskim w latach 1864—1892*. «Rocznik Biblioteki Narodowej» t. XII—XIII, s. 77.
[2] B. Konarska-Pabiniak, *Księgarstwo płockie w latach 1863—1890*. «Księgarz» 1976, nr 1—2.
[3] K. Świerkowski, *Rodowód Towarzystwa Biblioteki Publicznej*, [w:] *Z dziejów książek i bibliotek*. Warszawa 1961.
[4] «Korespondent Płocki» 1878, nr 28.
[5] Archiwum Wojewódzkie w Płocku. Akta Kancelarii Gubernatora Płockiego sygn. 1258.
[6] B. Konarska-Pabiniak, *op. cit.*, s. 75.
[7] Por. J. Kostecki, *op. cit.*
[8] «Głos Płocki» 1908, nr 2.
[9] S. Arct, E. Pawłowska, *Wydawcy warszawscy w latach 1878—1914*. [w:] *Z dziejów książek i bibliotek w Warszawie*. Warszawa 1961.